

Слово молодого автора

УДК 373.5.014.523-055.2(477)«185/191»:37.011.3-051

С. В. Нижнікова

ВИКЛАДАЧІ ЄПАРХІАЛЬНИХ ЖІНОЧИХ УЧИЛИЩ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ): КОЛЕКТИВНИЙ ПОРТРЕТ

Стаття присвячена дослідженню колективного портрета викладачів єпархіяльних жіночих училищ України у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть. Проаналізовано основні характеристики викладачів єпархіяльних училищ України другої половини ХІХ – початку ХХ століть: рівень освіти, тривалість роботи, зв'язок предмета викладання та гендерної ознаки. Аналіз колективного портрета викладачів єпархіяльних жіночих училищ здійснюється в статті на прикладі складеної авторкою просопографічної бази даних «Викладачі Харківського єпархіяльного жіночого училища (1854 – 1917 роки)». Зроблено висновок про те, що протягом існування єпархіяльних училищ можна виокремити три групи викладачів, які в них працювали. Встановлено, що протягом середини ХІХ століття – 1868 року викладачами єпархіяльних жіночих училищ працювали винятково репрезентанти духовного стану, а в 1868 році з'явилися і представники світських станів. З'ясовано, що після реорганізації єпархіяльних жіночих училищ у 1868 році в них почали працювати й жінки-викладачки, більшість серед яких були випускницями цих же єпархіяльних училищ.

Ключові слова: історія освіти, викладачі, колективний портрет, рівень освіти єпархіяльні жіночі училища, жінка-викладач, спеціалізація.

Ефективність і результативність навчально-виховного процесу у сучасному навчальному закладі залежить від співпраці двох дійових осіб – викладача та учня. Дослідження викладацької корпорації поглиблює розуміння навчального процесу в єпархіяльних училищах України, які були важливою ланкою в системі жіночої освіти у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть. Проте протягом другої половини ХІХ – початку ХХІ століть викладацький склад єпархіяльних училищ так і не став предметом спеціальної розвідки, а висновки, зроблені істориками, є дуже суперечливими й безпідставними. У цій статті робиться спроба з'ясувати основні характеристики викладацького складу єпархіяльних училищ України другої половини ХІХ – початку ХХ століть. До завдань дослідження належить і створення колективного портрета викладачів єпархіяльних училищ України.

Основна увага дослідників XIX – початку XX століть зосереджувалася передовсім на визначенні основних віх історії єпархіальних жіночих училищ і загального змісту освіти. Для робіт цього періоду характерне переважання фактичного матеріалу над теоретичним аналізом. Педагогічний колектив єпархіальних училищ майже не досліджувався, винятком є кілька публіцистичних статей з проблем матеріального стану викладачів цих закладів [2–6]. Радянська історіографія взагалі майже не зверталася до характеристики навчального процесу та викладацького складу цих освітніх установ. Сучасна історіографія представлена поодинокими статтями про розвиток єпархіальних жіночих училищ у деяких регіонах України.

Між тим, при дослідженні колективного портрета викладачів єпархіальних жіночих училищ можливо сформуванню репрезентативну джерельну базу, яка представлена законодавчо-нормативними актами, діловодною документацією єпархіальних училищ та Св. Синоду і періодичними виданнями XIX – початку XX століть.

Дослідження колективного портрета викладачів єпархіальних училищ України було розпочато зі складання авторкою бази даних «Викладачі Харківського єпархіального жіночого училища (1854 – 1917 роки)». Харківське єпархіальне жіноче училище за своїми основними характеристиками було типовим серед інших навчальних закладів. Отже, на його прикладі можна детально простежити загальні процеси становлення колективу викладачів єпархіальних жіночих училищ.

Складання просопографічних баз даних за останні роки стало надзвичайно популярним. Проте вони, головним чином, стосуються біографій представників влади. Перший колективний портрет викладачів навчального закладу України, який ґрунтується на просопографічній базі даних, був створений Л. Посоховою [13, с. 233–274] щодо викладачів православних колегіумів України XVIII століття. При формуванні нашої бази даних був використаний проблемно-орієнтовний підхід, тобто до бази були введені всі знайдені нами у різних джерелах відомості про викладачів. До неї внесено інформацію про 102 викладачів.

Перше єпархіальне жіноче училище в Україні було відкрите 1854 року в Харкові. Це був середній закритий становий навчальний заклад винятково для дівчат з духовного стану. З часом такі освітні інституції з'явилися у Катеринославі, Кременці, Лубнах, Маріуполі, Одесі, Полтаві, Сімферополі, Тульчині та Чернігові. Ці училища функціонували на підставі норм статуту училищ панянок духовного стану, який був затверджений 1843 року. Цей нормативно-правовий акт регламентував права й обов'язки Правління училища (начальниці, доглядача будинку, «благочинного») і наставниць, а щодо вчителів лише зазначалося, що їх призначають на загальних підставах по духовно-навчальному відомству і вони не мають права на пенсію [10, с. 530]. Таким чином, у статуті не було визначено штат викладачів, їхня заробітна плата, не були окреслені вимоги щодо кандидата на посаду викладача єпархіального жіночого училища. Протягом 1850 – 1860-их років єпархіальні училища не мали власних

викладачів, у них працювали переважно наставники духовних семінарій та училищ або священики. Всі ці особи представляли винятково духовний стан. Число викладачів, які одночасно працювали у єпархіальному училищі, було невелике (три – вісім осіб).

У 1868 році було затверджено Статут єпархіальних жіночих училищ, яким було змінено статус цих навчальних закладів. Відтепер вони ставали середніми всестановими відкритими освітніми установами. Були підвищені й вимоги до кандидатів на посаду викладачів єпархіальних училищ. Відповідно до статуту 1868 року, викладачі обиралися училищною радою з духовних і світських осіб, які мали задовільні атестати про освіту в середніх та вищих навчальних закладах. Вони затверджувалися на посаді єпархіальним архієреєм [11, с. 257–258].

У 70-і роки XIX століття завершився процес законодавчого визначення статусу викладачів єпархіальних жіночих училищ. У «Положеннях про права і привілеї осіб, які перебували на службі в духовно-навчальних закладах, та осіб, які отримали вчені богословські ступені й звання» було визначено, що викладачі єпархіальних жіночих училищ, які мали вчені богословські ступені, були віднесені до посадовців VIII, а всі інші – до X класу. Цей же документ підтверджував відсутність у них права на пенсію [12, с. 220–223].

Важливим завданням для дослідження викладацької корпорації виступає встановлення рівня освіти викладачів Харківського єпархіального училища. Відзначимо, що дані про освіченість мають достатньо високий ступінь репрезентативності, адже зафіксовані відомості щодо 86 зі 102 викладачів, наявних у базі даних. Із них 24 викладачі (27,9 %) мали ступінь кандидата богослов'я, 15 (17,4 %) – кандидата університету, 15 (17,4 %) – закінчили Харківське єпархіальне жіноче училище, 7 (8,2 %) – були випускниками духовних семінарій, 4 (4,5 %) – були студентами Харківської духовної семінарії, 2 (2,3 %) – були студентами Харківського університету, 7 (8,2 %) – закінчили жіночі гімназії, 3 (3,4 %) – закінчили приватні пансіони, 3 (3,4 %) – закінчили художньо-ремісничу школу. Також в училищі працювали по одному магістру сільського господарства й докторові медицини, а також по одній випускниці Московських вищих курсів і Харківського університету, по одному «вченому рисувальнику» та вчителів зі званням художника. Відзначимо, що система присвоєння вчених ступенів була така: з 1869 року ступінь кандидата богослов'я надавали студентам, які закінчили три курси навчання в духовних академіях, а з 1884 – тим випускникам, які найбільш успішно закінчили духовні академії, іншим надавали звання «дійсний студент». Ступінь кандидата університету (інституту) присвоювався особам, що закінчили з відзнакою курс університету або прирівняного до нього іншого вищого навчального закладу і подали письмову роботу на вибрану тему. Присудження вченого ступеня магістра здійснювалося після складання магістерського іспиту та захисту дисертації на зібранні університетського факультету [15].

Таким чином, у Харківському єпархіальному училищі працювали викладачі як з вищою, так і з середньою освітою. Викладачів із вищою освітою було

46 (53,5%), а з середньою – 40 (46,5%). Домінували викладачі, котрі отримали духовну освіту в академіях, семінаріях, єпархіальних жіночих училищах; їх було 49 осіб (57 %). Дані, які ми маємо щодо інших училищ України, підтверджують ці висновки.

Реорганізація єпархіальних училищ в Україні 1868 року привела до появи в них викладачів світського стану, а також жінок-викладачів. Із 70-их років XIX століття чисельність жінок серед викладачів єпархіальних училищ поступово зростала. Наприклад, за весь період діяльності Харківського єпархіального училища в ньому працювали 33 жінки-викладачки, серед яких 15 були вихованками цього училища. Таким чином, на основі зібраних даних можемо стверджувати про існування в кожному єпархіальному училищі групи жінок-викладачів, які були колишніми випускницями цього ж училища. Зазначимо, що наприкінці XIX – на початку XX століть жінки-вчителі за чисельністю переважали чоловіків у початковій школі, праця в середніх та вищих навчальних закладах лишалася прерогативою останніх [1, с. 95].

Детальне дослідження викладачів Харківського єпархіального жіночого училища виявило зв'язок предмета викладання та гендерної ознаки. Дисциплінам математичного спрямування навчали 72% чоловіків порівняно з 28% жінок; гуманітарного (відповідно) – 73 % чоловіків і 27 % жінок. Природничі дисципліни забезпечували тільки чоловіки (100%). Зрозуміло, що Закон Божий викладали священники, а рукоділля – лише жінки. Харківське єпархіальне училище є характерним прикладом розподілу викладання предметів за гендерною ознакою серед єпархіальних училищ. Зазначимо, що домінування чоловіків у навчанні точних і природничих наук відповідає загальній тенденції гендерної стратифікації в учительській професії в Україні [9, с. 312]. Водночас заробітна плата викладачів єпархіальних училищ не залежала від їхньої статі. Платню їм нараховували за рік, залежно від навантаження та рівня освіти.

Система, яка існувала в єпархіальних жіночих училищах України в другій половині XIX – на початку XX століть, передбачала спеціалізацію викладачів. Наприклад, у Харківському єпархіальному училищі протягом 1868 – 1917 років це проявилось таким чином: 70 вчителів (68 %) викладали лише один предмет, 16 учителів (16 %) – два предмети, 11 учителів (11 %) – три предмети і тільки п'ять викладачів (5 %) читали чотири дисципліни (проте споріднені). Спеціалізація давала змогу зосередитися на викладанні певної дисципліни. Система, яка утвердилася в єпархіальних жіночих училищах, передбачала те, що викладачі, читаючи свій предмет, «переходили» з вихованками до наступного класу. В зв'язку з цим, викладач мав можливість добре познайомитися з кожною них, вивчити її характер та здібності, що позитивно впливало на розвиток кожної дівчини.

Дослідження тривалості роботи викладачів у Харківському єпархіальному училищі показало, що вони працювали (у середньому) від одного до шести років і лише одиниці присвятили все своє життя служінню в училищі. Плинність педагогічних кадрів була зумовлена відсутністю загального права на пенсію,

відсутністю пільг, нагород, надбавок, нижчою заробітною платою у порівнянні з духовними семінаріями, академіями чи гімназіями. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що більшість викладачів сприймала службу в єпархіальних училищах як тимчасову роботу. Передовсім це були колишні казеннокоштні студенти духовних навчальних закладів, які були зобов'язані відслужити за кожен рік їх утримання у цих закладах півтора року в духовно-навчальному відомстві, й саме єпархіальні училища нерідко ставали цим місцем тимчасової служби [7, с. 129]. Таким чином, другу групу становили студенти та випускники духовних навчальних закладів, які затримувалися в єпархіальних училищах на декілька років.

Аналізуючи загальну чисельність педагогічного колективу Харківського єпархіального училища, зазначимо, що протягом другої половини XIX – початку XX століть поступово відбувалося його зростання. У перше десятиліття існування Харківського училища в ньому працювало п'ять викладачів [14, с. 23]. Після реорганізації закладу, відповідно до статуту 1868 року і введення нових предметів, педагогічний штат збільшився до семи викладачів. Поступове зростання числа вихованок (відкриття підготовчих класів та паралельних відділень) у 80-их роках XIX століття привело до збільшення чисельності викладачів. Від 90-их років XIX століття, коли паралельні відділення існували при всіх класах, викладацький колектив суттєво змінився. Наприклад, у 1894–1895 навчальному році в Харківському училищі працювали 33 педагоги [8, с. 8]. У зв'язку з тим, що наприкінці XIX – на початку XX століть здобули ще більшої популярності необов'язкові предмети (іноземні мови, музика та іконопис), збільшилося й число викладачів. 1917 року в Харківському училищі працювало 37 викладачів обов'язкових і необов'язкових предметів.

Узагальнені дані дають підстави спростувати одну з тез історіографії кінця XIX – початку XX століть про те, що відсутність соціального захисту спричиняла наявність великої групи викладачів-сумісників, які працювали в єпархіальних жіночих училищах на невеликій кількості уроків і найчастіше дивилися на ці заняття як на випадкову та другорядну справу. Автори статей, котрі вели дискусію щодо викладачів-сумісників, стверджували також, що затримувались вони в училищі недовго й через декілька років звільнялися [2–6]. Однак на основі зібраних даних можемо сказати про те, що викладачі-сумісники в Харківському єпархіальному училищі мали таке ж навантаження, як і штатні викладачі: від чотирьох до дванадцяти годин на тиждень, тривалість їх роботи в училищі також коливалася в межах від 1 до 25 років.

Таким чином, колективний портрет викладачів єпархіальних жіночих училищ України другої половини XIX – початку XX століть має кілька характерних рис. Можемо говорити про існування трьох груп викладачів єпархіальних училищ. Перша група – це студенти духовних навчальних закладів, які почали викладати, коли ще навчалися, тому працювали лише декілька років до свого випуску із семінарії. До цієї групи належать також випускники духовних навчальних закладів, які також затримувалися в єпархіальних училищах на невеликий строк

через необхідність відпрацювати в духовно-навчальному відомстві за безкоштовне навчання. Друга група вчителів складається з колишніх вихованок єпархіальних училищ, які почали діяльність одразу після завершення навчання. Третя група об'єднує всіх інших викладачів, які працювали протягом різних термінів. До реорганізації єпархіальних жіночих училищ у 1868 році всі викладачі походили з духовного стану, проте вже у 1870-і роки число викладачів світського стану зрівнялося з числом викладачів з духовенства. Дослідження рівня освіти педагогів давало змогу встановити, що серед них переважали особи з вищою освітою, котрі закінчили як світські, так і духовні вищі навчальні заклади. Було з'ясовано, що для більшої частини викладачів праця в єпархіальних училищах була не основним місцем роботи і найчастіше розглядалася як тимчасова робота. Важливим явищем у становленні корпорації викладачів була поява жінок-учительок, які зайняли відповідну нішу у внутрішній структурі педагогічного колективу єпархіальних жіночих училищ.

Список використаних джерел

1. Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861 – 1917 рр.) [Текст] : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. О. Драч. – Харків, 2001. – 280 с.
2. Забытые училища [Текст] // Церковные ведомости. – 1905. – № 51–52. – С. 1606–1607.
3. Забытый уголок (К вопросу о положении учебно-воспитательного персонала в епархиальных женских училищах) [Текст] // Русская школа. – 1912. – № 2. – С. 84–97.
4. К 30-летию существования епархиального женского училища [Текст] // Церковные ведомости. – 1897. – № 44. – С. 1595–1597.
5. К вопросу о нуждах епархиальных женских училищ [Текст] // Образование. – 1894. – № 5–6. – С. 512–521.
6. К вопросу о штатных преподавателях в епархиальных женских училищах [Текст] // Церковный вестник. – 1897. – № 35. – С. 1105–1109.
7. Мешковая С. И. Светский компонент православного духовного образования в Российской империи (1857 – 1884 гг.) [Текст] : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / С. И. Мешковая. – Харьков, 2003. – 207 с.
8. Отчёт о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1894/95 учебный год [Текст] // Листок для Харьковской епархии. – Листок для Харьковской епархии. – 1896. – № 1. – С. 8–12.
9. Плахотнік О. Вчитель і вчителька : гендерний аналіз однієї професії [Текст] / О. Плахотнік // *Studia Methodologica* : альманах. – 2008. – Вип. 25. – С. 310–315.
10. Полное собрание законов Российской империи [Текст]. Собрание 2. – Т. 18. – СПб., 1843. – С. 528–532.
11. Полное собрание законов Российской империи [Текст]. Собрание 2. – Т. 43. – СПб., 1868. – С. 254–261.

12. Положение о правах и преимуществах лиц, служащих при духовно-учебных заведениях и лиц, получивших ученые богословские степени и звания [Текст] // Церковный вестник. – 1876. – № 49. – С. 220–223.
13. Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох : православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. [Текст] : монографія / Л. Ю. Посохова. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 400 с.
14. Чижевский И. Харьковское епархиальное училище в пятидесятый год его существования [Текст] / И. Чижевский. – Харьков, 1904. – 57 с.
15. Шаршунов В. А. Аттестация учёных и педагогов в дореволюционной России [Электронный ресурс] / В. А. Шаршунов, Н. В. Гулько // Как подготовить и защитить диссертацию : история, опыт, методика и рекомендации. – Минск, 2010. – Режим доступа : <http://www.aspirinby.org/index.php?go=Poleznyak&page=1>

С. В. Нижникова

**ПРЕПОДАВАТЕЛИ ЕПАРХИАЛЬНЫХ
ЖЕНСКИХ УЧИЛИЩ УКРАИНЫ
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX СТОЛЕТИЯ):
КОЛЛЕКТИВНЫЙ ПОРТРЕТ**

Статья посвящена исследованию коллективного портрета преподавателей епархиальных женских училищ Украины во второй половине XIX – начале XX столетий. Проанализированы основные характеристики преподавателей епархиальных училищ Украины второй половины XIX – начала XX веков: уровень образования, продолжительность работы, связь предмета преподавания и гендерного признака. Анализ коллективного портрета преподавателей епархиальных женских училищ осуществляется в статье на примере составленной автором просопографической базы данных «Преподаватели Харьковского епархиального женского училища (1854 – 1917 годы)». Сделан вывод о том, что на протяжении существования епархиальных училищ можно выделить три группы преподавателей, которые в них работали. Установлено, что в течение середины XIX века – 1868 годов преподавателями епархиальных женских училищ работали исключительно представители духовного сословия, а в 1868 году появились и представители светских сословий. Определено, что после реорганизации епархиальных женских училищ в 1868 году в них начали работать и женщины-преподавательницы, большинство среди которых было выпускницами этих же епархиальных училищ.

Ключевые слова: епархиальные женские училища, история образования, преподаватели, коллективный портрет, уровень образования, женщина-преподаватель, специализация.

**TEACHERS OF EPARCHIAL
WOMEN'S SCHOOL OF UKRAINE
(THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH –
EARLY TWENTIETH CENTURIES):
COLLECTIVE PORTRAIT**

The article deals with the research of the collective portrait of teachers of Ukraine's eparchial women's schools in the second half of the 19th – early 20th centuries. The author analyzes the main characteristics of teachers of the eparchial women's schools of Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries: their level of education, duration of work, specialization, subjects and gender. The analysis of the collective portrait of teachers of the Ukraine's eparchial women's schools was done based on database "The teachers of the Kharkiv eparchial women's school (1854 – 1917)." This database was made by the author of the article.

The author concluded that during the existence of the eparchial women's schools there were three groups of teachers who worked there. The first group of teachers consisted of students and graduates of theological schools, such as schools, seminaries and academies. The graduates of eparchial women's schools were united in the second group. The third group includes all the other teachers of eparchial women's schools.

It was found that during the middle 19th c. – 1868 teachers of the eparchial women's schools were only the representatives of the clergy, and in 1868 representatives of the secular classes also appeared. The documents show that after the reorganization of eparchial women's schools in 1868, the female teachers, primarily the graduates of the eparchial women's schools, began to work there. This research of the educational level of teachers proved that person with higher education dominated.

Keywords: *eparchial women's schools, history of education, teachers, collective portrait, education, database, a female teacher, specialization.*

Надійшла до редакції 29 січня 2016 року

* * *